

Katarzyna Okulicz-Kozaryn, Anna Borucka
Pracownia Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M”
Instytutu Psychiatrii i Neurologii w Warszawie

ZMIANY W PICIU ALKOHOLU PRZEZ MŁODZIEŻ BADANIA MOKOTOWSKIE: 1984 – 1988 – 1992 – 1996

WSTĘP

„Zmniejszanie ilości alkoholu spożywanego przez młodzież” – to jeden z pierwszych celów działań sformułowanych w Narodowym Programie Profilaktyki i Rozwiązywania Problemów Alkoholowych z sierpnia 1996 roku (10). Z perspektywy ewaluacji wyników tego programu niezbędne są badania, które oceniałyby dynamikę zmian zachodzących w picciu alkoholu przez młodzież. W chwili obecnej są dwie inicjatywy badawcze, których kontynuowanie daje nadzieje na ocenę tych zmian. Pierwsza z nich to Europejski Program Badań Ankietywanych w Szkołach na temat używania alkoholu i narkotyków (12), a druga, to ogólnopolski program „Monitorowanie Stanu Problemów Alkoholowych w Społecznościach Lokalnych” (15). Pierwsze wyniki tych badań są już znane, natomiast na rezultaty pozwalające dokonać oceny trendów trzeba będzie jeszcze poczekać kilka lat. W tej chwili dostępne są badania przeprowadzone przez Centrum Badania Opinii Społecznej w latach 1992, 1994 i 1996 na reprezentatywnej grupie uczniów ostatnich klas szkół ponadpodstawowych. Stwierdzono w nich, że między rokiem 1992 a 1994 wzrósł odsetek młodych ludzi pijących alkohol, natomiast w kolejnych dwóch latach odsetek ten nie uległ zmianie. Zmianie uległy wzory konsumpcji. Systematycznie, w latach 1992-1996, wzrasta odsetek młodzieży pijącej piwo. Rozpowszechnienie picia wódki wzrosło wyraźnie w latach 1992-1994, a w ciągu ostatnich dwóch lat nie uległo zmianie. Ostatnia edycja badań wskazuje na spadek popularności picia wina (2, 3, 4).

Edycja badań w 1996 roku została wykonana w ramach programu statutowego IPiN: PN-61/1996, 59/1997 pod kierunkiem mgr Krzysztofa Ostaszewskiego i stanowi kontynuację badań prowadzonych w latach 1984, 1988, 1992 przez dr Barbarę Wolniewicz-Grzelak.

Badania mokotowskie będące przedmiotem tej publikacji dostarczają danych dotyczących oceny trendów picia alkoholu przez młodzież rozpoczynającą naukę w pierwszych klasach szkół ponadpodstawowych jednej z dzielnic Warszawy. Trudno więc uogólniać ich wyniki na całą młodzież w Polsce. Jednak dostarczają one pewnych przesłanek do oceny zmian w poziomie picia alkoholu. Tym cenniejszych, że jak nam wiadomo, są to jedyne tego typu badania w Polsce prowadzone na przestrzeni lat 1984-1996. Realizację badań rozpoczęli Barbara Wolniewicz-Grzelak i Krzysztof Ostaszewski w połowie lat osiemdziesiątych (18, 23).

Wyniki badań mokotowskich mogą mieć praktyczne zastosowanie dla społeczności lokalnych Wilanowa, Ursynowa i Mokotowa. Pozwalają one ocenić stopień zagrożenia młodzieży z tych dzielnic Warszawy problemami związanymi z piciem alkoholu i zaplanować działania prewencyjne.

METODA

Narzędzia badawcze

Poczynając od 1984 roku, co cztery lata, przeprowadzono anonimowe badania ankietowe we wszystkich szkołach ponadpodstawowych Mokotowa. Każdy kolejny pomiar był prowadzony w początkowym okresie roku szkolnego (połowa października). Przeciętny wiek badanych wynosił 15,5 lat.

Do badań wykorzystywano dwie bardzo krótkie anonimowe ankiety opracowane przez B. Wolniewicz-Grzelak: „NAN” (19) dotyczącą kontaktów młodzieży ze środkami psychoaktywnymi oraz arkusz „PIWO-WINO-WÓDKA” (18, 20, 22) poświęcony charakterystyce ostatniego przypadku picia alkoholu. Metoda ta opiera się na założeniu, prawdziwym w dużych grupach, (1, 17, 18), iż okres, jaki upływa od dnia ostatniego przypadku picia do badania jest taki sam, jak okres, jaki upłynie między terminem badania a przypadkiem ponownego picia. Przyjmowano również, iż ilość wypitego alkoholu przy ostatniej okazji picia określa średnią ilość zazwyczaj wypijanego alkoholu.

W ankiecie NAN są dwa pytania dotyczące rodziców uczniów. Młodzież odpowiada na pytanie, czy ich rodzice palą papierosy oraz na pytanie o to, jak często w ich domach pije się alkohol.

W 1996 roku, pomimo zmian w podziale administracyjnym Warszawy, do badań włączono szkoły znajdujące się na tym samym obszarze, jaki był objęty badaniami w latach poprzednich (obecna gmina Mokotów, Ursynów i Wilanów).

Charakterystyka badanych prób

W latach 1984 i 1988 docierano z ankietą do wszystkich pierwszych klas mokotowskich szkół ponadpodstawowych (1984 – N=3402, 1988 – N=3918). W 1992 roku badano połowę pierwszych klas każdej z mokotowskich szkół (N=2012). W 1996 roku badaną próbę stanowiło 60% klas pierwszych losowo dobranych z ogólnej liczby 125 klas ze szkół publicznych z terenu dawnego Mokotowa. Do badanej próby dołączono także 10 klas pierwszych mokotowskich szkół niepublicznych, których nie było w poprzednich latach.

TABELA 1
Odsetki uczniów z różnych typów szkół w badanych próbach

rok badania	licea ogólnokształcące	średnie szkoły zawodowe	zasadnicze szkoły zawodowe
1984	40,0%	24,0%	36,0%
1988	39,4%	23,8%	36,8%
1992 ***	50,5%	24,9%	24,6%
1996 ***	67,1%	13,8%	19,2%

*** $p < 0,001$ (dotyczy to porównania odsetka uczniów uczących się w danym roku w poszczególnych typach szkół z poprzednim badaniem)

W poprzednich latach istniały tylko dwie szkoły niepubliczne (męska i żeńska szkoła katolicka), które były objęte badaniami od 1984 roku. W porównaniu z liczbą uczniów uczęszczających do szkół publicznych w szkołach niepublicznych uczy się niewiele osób. Dlatego też do badań zostały włączone wszystkie klasy pierwsze ze szkół niepublicznych. W sumie ogólna liczba badanych w 1996 roku wyniosła 2514, z czego uczniowie szkół publicznych stanowili 87,5% badanej próby, a uczniowie szkół niepublicznych – 12,5%.

Odsetki uczniów opóźnionych w nauce (starsze roczniki w klasach pierwszych) w grupie chłopców kształtują się na poziomie kilkunastu procent (w 1984 – 18%, a w 1992 i 1996 – 14%). Dziewcząt opóźnionych w nauce jest mniej niż chłopców i stanowią one 8,5% uczennic pierwszych klas w 1996 roku (w roku 1984 było ich 12,5%).

W porównaniu z poprzednimi edycjami badań mokotowskich nastąpiła wyraźna zmiana proporcji uczniów uczących się w różnych typach szkół/klas. W latach 90-tych w szkołach ponadpodstawowych Mokotowa zmniejszyła się liczba klas o profilu zawodowym w publicznych średnich i zasadniczych szkołach zawodowych. W to miejsce powstały nowe klasy lub szkoły ogólnokształcące. Zdecydowanie zwiększył się odsetek uczniów uczęszczających do klas ogólnokształcących kosztem liczby uczniów średnich i zasadniczych szkół zawodowych (tabela 1). Jest to związane z ogólniejszymi zmianami w szkolnictwie ponadpodstawowym w Polsce (reorganizacją szkolnictwa zawodowego i likwidacją szkół przyzakładowych), a nie z jakimiś wyjątkowymi zmianami w tej części Warszawy.

Wskaźniki poziomu picia stosowane w badaniu

Pytania w zamieszczone w ankiecie PIWO-WINO-WÓDKA pozwalają na oszacowanie liczby abstynentów, częstości picia poszczególnych napojów alkoholowych i ilości zwykle wypijanych przez młodzież. Za miarę intensywnego picia przyjęto, za B. Wolniewicz-Grzelak (18), wypicie przy ostatniej okazji 60 i więcej gramów 100% alkoholu (upicie się). Odpowiada to: trzem lub więcej niż trzem butelkom piwa, trzem i więcej lampkom wina oraz przynajmniej trzem dużym kieliszkom wódki.

Wyniki badań z lat 1984, 1988 i 1992 dotyczące zmian w picciu alkoholu przez młodzież zostały zebrane i opracowane wcześniej przez Barbarę Wolniewicz-Grze-

lak (22). Posługiwała się ona wskaźnikiem picia alkoholu w ciągu 1-4 dni przed badaniem będącym miarą bardzo częstego picia (20, 22). W niniejszym opracowaniu zdecydowałyśmy się na wykorzystanie miary częstości picia mówiącej o 30 dniach poprzedzających badanie, co jest zgodne z postulatami sformułowanymi w Narodowym Programie Profilaktyki i Rozwiązywania Problemów Alkoholowych (10). Ta modyfikacja w sposobie prezentowania wyników pociągnęła za sobą konieczność rezygnacji z danych z 1984 roku dotyczących picia alkoholu w ciągu 30 dni. Z przyczyn technicznych nie była możliwa ich reanaliza.

We wszystkich przypadkach istotność różnic między danymi z poszczególnych lat oraz istotność różnic między grupami sprawdzano testem chi-kwadrat.

WYNIKI

Zmiany w poziomie picia alkoholu przez młodzież na przestrzeni lat 1984-1996

Ogólna charakterystyka zmian

W tabeli 2 przedstawiono wyniki mówiące ogólnie o picciu alkoholu. Dane wskazują, że od połowy lat 80-tych systematycznie spada odsetek uczniów, którzy nigdy nie pili alkoholu (z 22% w 1984 roku do 10% w roku 1996). W ostatnim okresie

Tabela 2
Picie alkoholu przez uczniów z I klas szkół ponadpodstawowych Mokotowa
w latach: 1984, 1988, 1992, 1996

rok badania	chłopcy	dziewczęta	razem
nigdy nie piło alkoholu			
1984	333 (N=1546) 21,5%	395 (N=1713) 23,1%	728 (N=3259) 22,3%
1988	345 (N=1741) 19,8%	586 (N=2010) 29,2% ***	931 (N=3751) 24,8% *
1992	94 (N=907) 10,4% ***	166 (N=1061) 15,6% ***	260 (N=1968) 13,2% ***
1996	97 (N=1158) 8,4% xx	152 (N=1298) 11,7% ** xx	252 (N=2486) 10,1% **
pili alkohol w ciągu ostatnich 30 dni			
1988	676 (N=1770) 38,2%	568 (N=2036) 27,9%	1244 (N=3806) 32,7%
1992	526 (N=911) 57,7% ***	493 (N=1063) 46,4% ***	1026 (N=1986) 51,7% ***
1996	677 (N=1168) 58,0% xxx	632 (N=1302) 48,5% xxx	1327 (2500) 53,1%
upili się w ciągu ostatnich 30 dni			
1988	299 (N=1757) 16,7%	95 (N=2014) 4,7%	389 (N=3771) 10,3%
1992	213 (N=907) 23,5% **	92 (N=1066) 8,6% **	307 (N=1985) 15,5% ***
1996	316 (N=1163) 27,2% ***xxx	143 (N=1294) 11,1% *** xxx	465 (N=2487) 18,7% ***

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$ (w każdym przypadku dotyczy to porównania z poprzednim badaniem).

przy porównaniach między chłopcami a dziewczętami:

x - $p < 0,05$, xx - $p < 0,01$, xxx - $p < 0,001$

szczególne wyraźny jest spadek odsetka abstynentów wśród dziewcząt (15,7% w 1992 roku i 11,7% w ostatnim pomiarze).

Między rokiem 1988 a 1992 wyraźnie (z 32,7% do 51,7%) wzrósł odsetek uczniów często (30 dni przed badaniem) pijących alkohol, natomiast w ciągu ostatnich czterech lat nie uległa zmianie. W całym tym okresie systematycznie rósł odsetek uczniów upijających się (zarówno dziewcząt, jak i chłopców).

Piwo – Wino – Wódka

Dane zamieszczone w tabelach 3, 4 i 5, mówią o rozmiarach picia przez młodzież poszczególnych rodzajów napojów alkoholowych. Na ich podstawie można stwierdzić, że na przestrzeni ostatnich 12 lat uległy zmianom wzorce picia alkoholu przez

TABELA 3
Picie piwa przez uczniów z I klas szkół ponadpodstawowych Mokotowa w latach: 1984, 1988, 1992, 1996.

rok badania	chłopcy	dziewczęta	razem
nigdy nie piło piwa			
1984	558 (N=1564) 35,7%	1027 (N=1750) 58,7%	1585 (N=3314) 47,8%
1988	499 (N=1790) 27,9% ***	1059 (N=2051) 51,6% ***	1558 (N=3841) 40,6% ***
1992	133 (N=915) 14,5% ***	288 (N=1071) 26,9% ***	421 (N=1986) 21,2% ***
1996	135 (N=1172) 11,5% * xxx	223 (N=1307) 17,1% *** xxx	362 (N=2509) 14,4% ***
piło w ostatnich 30-tu dniach			
1984	297 (N=1564) 19,0%	169 (N=1750) 9,5%	466 (N=3314) 14,1%
1988	506 (N=1790) 28,3% ***	288 (N=2051) 14,0% ***	794 (N=3841) 20,7% ***
1992	462 (N=915) 50,1% ***	386 (N=1071) 36,0% ***	848 (N=1986) 42,7% ***
1996	625 (N=1172) 53,3% xxx	548 (N=1307) 41,9% *** xxx	1190 (N=2509) 47,4% **
ostatni przypadek picia - 3 lub więcej butelek			
1984	171 (N=1555) 11,0%	35 (N=1720) 2,0%	206 (N=3275) 6,3%
1988	276 (N=1784) 15,5% ***	67 (N=2016) 3,3% *	343 (N=3800) 9,0% ***
1992	162 (N=905) 17,9%	52 (N=1056) 5,0% *	215 (N=1961) 10,9% *
1996	280 (N=1165) 24,0% *** xxx	107 (N=1288) 8,3% ** xxx	391 (N=2482) 15,8% ***

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$ (w każdym przypadku dotyczy to porównania z poprzednim badaniem).

przy porównaniach między chłopcami a dziewczętami:

x - $p < 0,05$, xx - $p < 0,01$, xxx - $p < 0,001$

młodzież. W latach 80-tych młodzież najczęściej piła wino, nieco rzadziej piwo, a najrzadziej wódkę. W latach 90-tych preferowanym napojem alkoholowym stało się piwo. Popularność piwa i wódki wzrasta systematycznie w całym badanym okresie. Natomiast wszystkie uwzględnione w tabelach miary wskazują na spadek poziomu picia wina w ciągu ostatnich czterech lat.

TABELA 4
Picie wina przez uczniów z I klas szkół ponadpodstawowych Mokotowa w
latach: 1984, 1988, 1992, 1996.

rok badania	chłopcy	dziewczęta	razem
nigdy nie piło wina			
1984	501 (N=1575) 31,8%	492 (N=1783) 27,6%	993 (N=3358) 29,6%
1988	544 (N=1786) 30,5%	718 (N=2063) 34,8% ***	1262 (N=3849) 32,8% **
1992	225 (N=905) 24,9% **	237 (N=1070) 22,1% ***	462 (N=1975) 23,4% ***
1996	352 (N=1161) 30,3% **	360 (N=1301) 27,7% **	712 (N=2462) 28,9% ***
piło w ostatnich 30-tu dniach			
1984	322 (N=1575) 20,4%	367 (N=1783) 20,6%	689 (N=3358) 20,5%
1988	454 (N=1786) 25,4% ***	456 (N=2063) 22,1%	910 (N=3849) 23,6% **
1992	284 (N=905) 31,4% **	306 (N=1070) 28,6% ***	590 (N=1975) 29,9% ***
1996	245 (N=1161) 21,1% ***	273 (N=1301) 21,0% ***	528 (N=2492) 21,2% ***
ostatni przypadek picia - trzy "lampki" i więcej niż 1/2 butelki			
1984	232 (N=1570) 14,8%	88 (N=1785) 4,9%	320 (N=3355) 9,5%
1988	332 (N=1793) 18,5% **	126 (N=2063) 6,1%	458 (N=3856) 11,9% ***
1992	197 (N=903) 21,8% *	98 (N=1073) 9,2% **	295 (N=1976) 14,9% **
1996	244 (N=1155) 21,1% xxx	106 (N=1295) 8,2% xxx	353 (N=2480) 14,2%

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$ (w każdym przypadku dotyczy to porównania z poprzednim badaniem).

przy porównaniach między chłopcami a dziewczętami:

W latach 90-tych wyraźnie wzrosła częstość picia piwa i wódki przez dziewczęta.

Odsetek uczniów pijących piwo w ilościach prowadzących do upicia się wzrasta w całym badanym okresie (z 6,3% w 1984 roku do 15,8% w 1996 roku). Picie wódki w dużych ilościach wyraźnie wzrosło w ciągu ostatnich ośmiu lat. Natomiast w latach 1992-1996 uległ zahamowaniu trend wzrostowy w zakresie upijania się winem.

Od roku 1984 systematycznie wzrasta odsetek dziewcząt pijących piwo i wódkę w dużych ilościach. Odsetek chłopców upijających się piwem wyraźnie się zwiększył w ciągu ostatnich czterech lat, a odsetek upijających się wódką wzrasta od końca lat 80-tych.

Zmiany w poziomie picia alkoholu a typ szkoły

W badanym okresie stwierdzono zmiany w poziomie picia alkoholu przez uczniów różnych typów szkół (tabela 6). Między rokiem 1988 a 1992 zmniejszyła się liczba abstynentów przy jednoczesnym wzroście liczby często pijących uczniów liceów, średnich i zasadniczych szkół zawodowych. W ostatnich czterech latach dalszy wzrost częstości picia wystąpił wśród uczniów zasadniczych szkół zawodowych. W grupie licealistów zaznaczył się natomiast spadek częstości picia alkoholu.

Między rokiem 1988 a 1992 wzrósł odsetek uczniów wszystkich typów szkół pijących alkohol w dużych ilościach. W 1996 roku stwierdzono dalszy wzrost liczby uczniów

TABELA 5
Picie wódki przez uczniów z I klas szkół ponadpodstawowych Mokotowa w latach: 1984, 1988, 1992, 1996

rok badania	chłopcy	dziewczęta	razem
nigdy nie pilo wódki			
1984	1002 (N=1555) 64,4%	1412 (N=1732) 81,5%	2414 (N=3287) 73,4%
1988	1218 (N=1764) 69,0% **	1749 (N=2032) 86,1% ***	2967 (N=3796) 78,2% ***
1992	489 (N=908) 53,9% ***	742 (N=1069) 69,4% ***	1231 (N=1977) 62,2% ***
1996	471 (N=1166) 40,4% *** xxx	726 (N=1302) 55,8% *** xxx	1209 (N=2498) 48,4% ***
pilo w ostatnich 30-tu dniach			
1984	187 (N=1555) 12,0%	93 (N=1732) 5,4%	280 (N=3287) 8,5%
1988	203 (N=1764) 11,5%	92 (N=2032) 4,5%	295 (N=3796) 7,8%
1992	207 (N=908) 22,8% ***	139 (N=1069) 13,0% ***	346 (N=1977) 17,5% ***
1996	297 (N=1166) 25,5% xxx	224 (N=1302) 17,2% ** xxx	527 (N=2498) 21,1% **
ostatni przypadek picia - trzy duże kieliszki lub więcej			
1984	157 (N=1552) 10,1%	40 (N=1731) 2,3%	197 (N=3283) 6,0%
1988	190 (N=1764) 10,8%	25 (N=2030) 1,2% *	215 (N=3794) 5,7%
1992	167 (N=909) 18,4% ***	55 (N=1069) 5,1% ***	222 (N=1978) 11,2% ***
1996	328 (N=1159) 28,3% *** xxx	134 (N=1293) 10,4% *** xxx	466 (N=2482) 18,8% ***

***p<0,001, **p<0,01, *p<0,05 (w każdym przypadku dotyczy to porównania z poprzednim badaniem).

przy porównaniach między chłopcami a dziewczętami:

x – p < 0,05, xx – p < 0,01, xxx – p < 0,001

TABELA 6
Picie alkoholu przez uczniów klas I różnych typów szkół ponadpodstawowych Mokotowa.

	1988	1992	1996
licea ogólnokształcące			
nigdy nie pili alkoholu	27,1%	12,6% ***	10,5%
pili w ciągu ostatnich 30 dni	28,6%	55,7% ***	51,7% *
upili się w ciągu ostatnich 30 dni	5,6%	13,4% ***	14,8%
średnie szkoły zawodowe			
nigdy nie pili alkoholu	25,0%	13,0% ***	11,1%
pili w ciągu ostatnich 30 dni	31,6%	48,4% ***	52,5%
upili się w ciągu ostatnich 30 dni	8,7%	12,8% ***	23,6% ***
zasadnicze szkoły zawodowe			
nigdy nie pili alkoholu	22,3%	14,5% ***	8,2% **
pili w ciągu ostatnich 30 dni	37,8%	46,6% ***	58,5% ***
upili się w ciągu ostatnich 30 dni	16,2%	22,5%**	28,8% *

***p<0,001, **p<0,01, *p<0,05 (w każdym przypadku dotyczy to porównania z poprzednim badaniem).

średnich i zasadniczych szkół zawodowych, którzy pili jednorazowo duże ilości alkoholu. Odsetek upijających się licealistów utrzymuje się na tym samym poziomie od 1992 roku.

Towarzystwo, z którym młodzież pije alkohol

Zdecydowanie najczęściej młodzież pije alkohol w towarzystwie swoich kolegów, koleżanek (tabela 7). Między 1984 a 1996 rokiem wzrastał odsetek młodzieży pijącej piwo w towarzystwie kolegów. Od 1988 roku wzrasta częstość picia wina i wódki w towarzystwie młodzieżowym. W całym badanym okresie nie uległ zmianom odsetek młodzieży pijącej alkohol z rodzicami. Picie piwa z rodzicami dotyczy około 10% młodzieży, picie wina – około 20% a wódki – około 1,5%.

Odsetek młodzieży pijącej alkohol samotnie nie uległ zmianom na przestrzeni lat. W przypadku piwa utrzymuje się na poziomie 4%, wina i wódki około 2%.

TABELA 7

Towarzystwo, z którym uczniowie I klas szkół ponadpodstawowych Mokołowa pili napoje alkoholowe w latach: 1984, 1988, 1992, 1996.

	1984	1988	1992	1996
ostatni przypadek picia piwa				
z rodzicami	10,1%	10,8%	10,6%	9,2%
tylko z młodzieżą	33,2%	41,3% ***	60,6% ***	67,6% ***
samotnie	4,6%	4,4%	3,6%	3,6%
ostatni przypadek picia wina				
z rodzicami	18,1%	18,7%	20,1%	21,9%
tylko z młodzieżą	40,2%	40,5%	46,5% ***	37,9% ***
samotnie	2,7%	2,6%	1,8%	2,3%
ostatni przypadek picia wódki				
z rodzicami	1,6%	1,5%	1,3%	1,7%
tylko z młodzieżą	19,6%	15,8%	32,3% ***	45,2% ***
samotnie	1,7%	1,9%	2,0%	2,2%

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$ (w każdym przypadku dotyczy to porównania z poprzednim badaniem).

Uwaga! Procenty w kolumnach nie sumują się do 100% ponieważ w tabeli pominięto odpowiedzi osób, które piły alkohol w towarzystwie „innych dorosłych”, oraz tych, którzy w ogóle nie pili.

Picie alkoholu przez młodzież a picie alkoholu i palenie papierosów przez ich rodziców

Wyniki dotyczące picia alkoholu i palenia papierosów przez rodziców respondentów są przedstawione w tabeli 8. Dane te pochodzą od uczniów, którzy odpowiadali na pytanie o częstość picia alkoholu w ich domach i częstość palenia papierosów

TABELA 8

Częstość picia alkoholu w domach uczniów i palenie papierosów przez rodziców w latach: 1988, 1992, 1996.

częstość picia alkoholu w domu	1988 (N=3892)	1992 (N=2006)	1996 (N=2501)
nigdy	8,1% (315)	7,8% (157) x	7,6% (189) xxx
kilka razy w roku	76,1% (2961)	73,2% (1468) x	66,5% (1662) xxx
kilka razy w miesiącu	12,8% (500)	15,5% (311) x	20,4% (511) xxx
kilka razy w tygodniu lub codziennie	3,0% (116)	3,5% (70) x	5,6% (139) xxx
palenie papierosów przez rodziców	(N=3905)	(N=2009)	(N=2512)
nie palą	30,7% (1197)	28,8% (579) xx	35,0% (879) xxx
jedno lub obydwoje - czasem	24,2% (944)	21,4% (430) xx	17,6% (441) xxx
jedno lub obydwoje - nałogowo	45,2% (1764)	49,8% (1000) xx	47,5% (1192) xxx

W nawiasach podano liczebności poszczególnych kategorii.

x – p < 0,05, xx – p < 0,01, xxx – p < 0,001

w każdym przypadku dotyczy to porównania z poprzednim badaniem.

TABELA 9

Picie alkoholu przez uczniów I klas szkół ponadpodstawowych Mokotowa, a picie alkoholu i palenie papierosów przez ich rodziców.

częstość picia alkoholu w domu	picie alkoholu przez uczniów					
	1988		1992		1996	
	nigdy	często*	nigdy	często	nigdy	często
nigdy	52,0%	18,5%	31,0%	35,9%	28,0%	33,9%
kilka razy w roku	24,1%	30,9%	12,4%	49,3%	9,6%	50,1%
kilka razy w miesiącu	15,1%	45,0%	9,1%	68,4%	6,3%	63,7%
kilka razy w tygodniu lub codziennie	12,7%	60,5%	7,4%	63,8%	5,8%	75,5%
	palenie papierosów przez rodziców					
nie palą	27,4%	28,9%	15,4%	48,3%	11,5%	46,8%
jedno lub oboje - czasem	29,7%	29,0%	17,4%	43,0%	12,8%	46,7%
jedno lub oboje - nałogowo	20,5%	37,1%	10,0%	57,3%	8,1%	60,0%

Podane w tabeli odsetki są liczone na podstawie podawanych przez dzieci danych dotyczących picia alkoholu i palenia papierosów przez rodziców (podanych w tabeli 8).

* „często” oznacza picie w ciągu 30 dni poprzedzających badanie.

Uwaga! Różnice między grupami wyróżnionymi ze względu na częstość picia alkoholu w domu i palenia papierosów przez rodziców, są istotne na poziomie p<0,001 we wszystkich kolejnych pomiarach.

przez ich rodziców. Na przestrzeni lat wzrósł odsetek rodziców, którzy są spostrzegani przez swoje dzieci jako pijący kilka razy w tygodniu lub codziennie z 3% w 1988 do 5,6 % w 1996 roku. Między rokiem 1992 a 1996 wzrósł też odsetek rodzi-

ców pijących kilka razy w miesiącu. Natomiast na niezmiennym poziomie ok. 7%-8% utrzymuje się odsetek abstynentów wśród rodziców.

W latach 1992 i 1996 wzrósł odsetek rodziców, którzy w ogóle nie palą papierosów (z 28,8% do 35,0%). Odsetek rodziców, którzy zdaniem swoich dzieci palą nałogowo (przynajmniej jedno z rodziców), w latach 1988-1996 nie uległ wyraźnym zmianom i utrzymuje się na stałym poziomie nie przekraczającym 50%.

W tabeli 9 przedstawiono picie alkoholu przez dzieci w zależności od tego, jak często w ich domach pije się alkohol i czy ich rodzice palą papierosy. Odsetki tych uczniów są liczone na podstawie otrzymanych od nich danych dotyczących picia alkoholu i palenia papierosów przez ich rodziców (tabela 8).

Na przestrzeni lat utrzymuje się stała zależność między poziomem picia alkoholu przez uczniów a piciem alkoholu i paleniem papierosów przez ich rodziców. Im częściej w domu pije się alkohol, tym częściej piją dzieci. Jeżeli chociaż jedno z rodziców pali nałogowo papierosy, to wzrasta prawdopodobieństwo picia alkoholu przez dziecko.

Warto podkreślić, że picie alkoholu i palenie papierosów przez rodziców są jedyne zmiennymi (poza picią), które wiążą się z inicjacją alkoholową dzieci. Zdecydowanie więcej abstynentów (tych, którzy nigdy nie pili alkoholu) pochodzi z rodzin, w których nie pali się papierosów i nie pije alkoholu.

Rozmiary picia alkoholu w 1996 roku.

a) Podstawowe wyniki

Z punktu widzenia społeczności Mokotowa, Wilanowa i Ursynowa, ważny jest dokładniejszy obraz rozpowszechnienia picia alkoholu wśród uczniów szkół z tych dzielnic Warszawy w 1996 roku. Diagnoza problemu powinna stanowić bazę do planowania działań profilaktycznych.

Wyniki badań przeprowadzonych w 1996 roku wskazują, że 90% uczniów klas pierwszych szkół ponadpodstawowych z terenu dawnego Mokotowa próbowało alkoholu (tabela 2). Często (w ciągu 30 dni poprzedzających badanie) pije ponad połowa (53,1%) uczniów. W ciągu 30 dni poprzedzających pomiar upiło się 18,7% ogółu badanych.

Napojem alkoholowym najbardziej rozpowszechnionym wśród młodzieży jest piwo – próbowało go ponad 85% badanych (tabela 3). Wino piło nieco ponad 70% piętnastolatków, a wódkę – ponad 50% spośród nich (tabele 4 i 5). Często pije piwo około 47% uczniów, a wino i wódkę – ponad 20%.

Do upicia się piwem przyznaje się 15,8% badanych. Wino w dużych ilościach pije 14,2% a wódkę – 18,8% pierwszoklasistów (tabele 3, 4 i 5).

b) Typ szkoły a picia alkoholu

Ogólnie można powiedzieć, że występuje wyraźna zależność pomiędzy większością prezentowanych w tabelach zachowań związanych z alkoholem a typem szkoły (liceum ogólnokształcące, technikum lub liceum zawodowe, zasadnicza szkoła zawodowa) i przebiegiem kariery szkolnej (tabela 10). Uczniowie opóźnieni w nauce piją częściej alkohol, niż ci, którzy przechodzą z klasy do klasy ze swoim roczni-

TABELA 10

Picie poszczególnych napojów alkoholowych przez uczniów z I klas szkół ponadpodstawowych Mokotowa w 1996 roku (w tabeli podane są odsetki).

	opóźnieni w nauce	nie opóźnieni	LO	ŚSZ	ZSZ	szkoły publiczne	szkoły nie- publiczne
nigdy nie pili alkoholu	8,6	10,4	10,5	11,1	8,2	9,7	12,9
pili w ostatnich 30 dniach	65,3 xxx	44,9 xxx	45,7 xx	46,5 xx	54,2 xx	48,7 xxx	38,5 xxx
upili się w ciągu ostatnich 30 dni	35,6 xxx	16,7 xxx	14,8 xxx	23,6 xxx	28,8 xxx	19,1	16,1
PIWO							
nigdy nie pili	9,9 x	14,9 x	14,9	15,3	11,6	13,6 xx	19,5 xx
pili alkohol w ostatnich 30 dniach	69,9 xxx	50,7 xxx	51,7 x	52,5 x	58,5 x	54,4 xxx	43,9 xxx
ostatni przypadek picia - 3 lub więcej butelek	29,0 xxx	14,14 xxx	12,4 xxx	18,6 xxx	25,4 xxx	15,8	15,8
WINO							
nigdy nie pili	33,0	28,3	25,5 xxx	30,3 xxx	38,6 xxx	27,9 x	33,7 x
pili w ostatnich 30 dniach	22,6	20,7	21,8	23,4	17,3	22,0 xx	15,2 xx
ostatni przypadek picia - więcej niż 1/2 butelki	22,4 xxx	13,2 xxx	11,5 xxx	18,4 xxx	20,8 xxx	14,5	12,5
WÓDKA							
nigdy nie pili	27,6 xxx	51,3 xxx	52,9 xxx	43,6 xxx	35,2 xxx	47,8	51,3
pili w ostatnich 30 dniach	34,4 xxx	19,1 xxx	17,9 xxx	25,6 xxx	29,2 xxx	21,1	20,8
ostatni przypadek picia - więcej niż 200 ml.	35,7 xxx	16,7 xxx	13,5 xxx	25,9 xxx	32,0 xxx	19,1	16,7

przy porównaniach między grupami:

x – p < 0,05, xx – p < 0,01, xxx – p < 0,001

kiem. Zdecydowanie większy odsetek uczniów opóźnionych w nauce pije alkohol (w każdej postaci) w ilościach prowadzących do upicia się.

Porównanie wskaźników picia alkoholu przez uczniów liceów ogólnokształcących, średnich i zasadniczych szkół zawodowych prowadzi do ogólnego stwierdzenia, że uczniowie zasadniczych szkół zawodowych nie tylko piją w większych ilościach, ale również częściej niż uczniowie średnich szkół zawodowych. Z kolei ci ostatni piją więcej i częściej niż uczniowie liceów ogólnokształcących. Wyjątkiem jest picie wina – wśród uczniów szkół zawodowych jest największy odsetek tych, którzy nigdy nie próbowali tego rodzaju napoju, a uczniowie liceów ogólnokształcących stanowią najliczniejszą grupę wśród tych, którzy pili w swoim życiu wino.

Różnica pomiędzy uczniami szkół publicznych i niepublicznych zaznaczyła się jedynie w liczbie uczniów, którzy w ciągu ostatnich 30 dni przed badaniem pili alko-

TABELA 11

Picie alkoholu przez uczniów klas I mokatowskich szkół ponadpodstawowych zróżnicowane ze względu na płeć i typ klasy. Dane z 1996 roku (w tabeli podane są odsetki).

	dziewczęta			chłopcy		
	LO	ŚSZ	ZSZ	LO	ŚSZ	ZSZ
nigdy nie pili alkoholu	11,5	13,9	11,0	9,1	9,0	6,3
pili alkohol w ciągu 30 dni	49,9	45,0	49,3	53,9 xxx	57,9 xxx	67,7 xxx
uczniowie, którzy nigdy nie pili poszczególnych napojów alkoholowych						
piwo	16,5	20,9	15,8	12,6	11,0	8,7
wino	24,5 xxx	33,6 xxx	39 xxx	27,1 xx	28,0 xx	38,4 xx
wódka	56,4	56,6	50,3	48,0 xxx	33,7 xxx	26,0 xxx
uczniowie, którzy pili poszczególne napoje alkoholowe w ciągu ostatnich 30 dni przed badaniem						
piwo	43,1	36,6	40,3	48,9 xxx	54,5 xxx	63,2 xxx
wino	22,5	21,2	12,6	20,4 xxx	24,9 xxx	20,4 xxx
wódka	16,3	19,1	20,3	20,3 xxx	30,0 xxx	34,7 xxx

przy porównaniach między grupami: x – p < 0,05, xx – p < 0,01, xxx – p < 0,001

hol. Uczniowie szkół niepublicznych piją rzadziej piwo i wino, ale w równie dużych ilościach co ich rówieśnicy ze szkół publicznych. Między uczniami szkół publicznych i niepublicznych nie było żadnych różnic w picu wódki.

Jedyną miarą picia alkoholu, która nie różnicuje uczniów z różnymi osiągnięciami szkolnymi i z różnych typów szkół jest abstynencja – podobny odsetek abstynentów jest we wszystkich typach klas i pośród uczniów opóźnionych w nauce lub nieopóźnionych, a także wśród uczniów szkół publicznych i niepublicznych.

c) Płeć a picie alkoholu

Ogólnie można powiedzieć, że chłopcy piją alkohol wyraźnie częściej i w większych ilościach niż dziewczęta. Nie ma jedynie różnic (tabela 4) w liczbie osób, które nigdy nie piły wina i tych, które piją wino często (pili w ciągu ostatniego miesiąca). Zmienną różnicującą poziom picia alkoholu przez chłopców jest typ klasy (tabela 11). Najwięcej i najczęściej piją alkohol chłopcy z zasadniczych szkół zawodowych. U dziewcząt stwierdzono jedynie związek między typem szkoły a częstością picia wina – najrzadziej piją wino uczennice szkół zawodowych, a najczęściej uczennice liceów ogólnokształcących.

d) Picie alkoholu przez uczniów a picie alkoholu w ich domach i palenie papierosów przez ich rodziców

Większość uczniów (66,5%) biorących udział w badaniach w 1996 roku podaje, że w ich domach pije się alkohol kilka razy w roku, a 20,4% – że kilka razy w miesiącu. Z rodzin abstynenckich pochodzi 7,6% uczniów. Prawie 6% respondentów podaje, że w ich domach alkohol jest pity kilka razy w tygodniu lub codziennie (tabela 8).

Dane z 1996 roku wskazują, że 28% młodzieży, w której domach nie pije się napojów alkoholowych jest abstynentami. W domach, w których alkohol pity jest

niemal codziennie jest zaledwie 5,8% nastolatków, którzy nie pili jeszcze alkoholu. W rodzinach abstynenckich jest najmniejszy odsetek dzieci (33,9%) pijących często. Natomiast w rodzinach, w których alkohol pije się przynajmniej kilka razy w tygodniu i częściej, wynosi on 75%.

Zgodnie z obserwacjami dzieci, 35% rodziców nie pali papierosów, 17,6% pali od czasu do czasu, a 47,5% pali nałogowo. W 1996 roku 60% z tych uczniów, których rodzice palą papierosy w sposób nałogowy, pije alkohol często (tabela 9).

DYSKUSJA I WNIOSKI

Podsumowując przedstawione powyżej wyniki warto podkreślić następujące kierunki zmian w picciu alkoholu przez młodzież:

- zmniejszanie się odsetka abstynentów;
- wzrost odsetka często i intensywnie pijących;
- narastająca popularność piwa i wódki;
- spadek popularności wina;
- zwiększanie się odsetka dziewcząt pijących alkohol;
- nasilający się problem picia wśród uczniów średnich i zasadniczych szkół zawodowych.

Porównanie wyników badań mokotowskich z czterech kolejnych pomiarów wskazuje, że wśród piętnastolatków coraz powszechniejsze staje się picie alkoholu. Staje się on elementem młodzieżowego stylu życia. Potwierdza to też fakt coraz częstsze go picia alkoholu w towarzystwie kolegów, rówieśników.

Powszechność picia alkoholu przez młodzież znajduje odzwierciedlenie w wynikach badań ogólnopolskich. W ich świetle około 88,6%-92,8% młodzieży w wieku 15 lat próbowało napojów alkoholowych (9, 12, 15). Wyniki badań mokotowskich odnoszące się do częstości i ilości wypijanego alkoholu są również zgodne z wynikami badań o zasięgu ogólnopolskim. Jak wynika z ogólnopolskich badań z roku 1995, połowa uczniów klas pierwszych piła często alkohol, a ponad 20% upiło się w ciągu 30 dni poprzedzających badanie (12).

Młodzież mokotowska nie różni się od swoich rówieśników z całego kraju również w wyborze alkoholu (12). Największą popularnością cieszy się piwo, którego picie w latach 90-tych stało się bardziej powszechne niż picie wina (dominującego w latach 80-tych). G. Świątkiewicz tłumaczy to zmianami w wizerunku piwa. Z symbolu pijaństwa, kojarzonego z obskurną budką, dzięki intensywnej reklamie, poprawie jakości i łatwiejszej dostępności stało się ono symbolem luzu i elementem udanego życia towarzyskiego. Jest uważane raczej za napój orzeźwiający niż alkoholowy (16). W tym kontekście warto przypomnieć, że w ostatnich latach pojawiły się znacznie mocniejsze piwa (o zawartości alkoholu powyżej tradycyjnych 5%), niż te, które były dostępne na rynku w latach 80-tych.

Niepokojący jest stwierdzony w badaniach wzrost popularności picia alkoholu w dużych ilościach. Nieumiarkowane picie i upijanie się niesie ze sobą niebezpieczeństwo szkód zdrowotnych i podejmowania ryzykownych zachowań. Osoby pod wpły-

wem alkoholu często są ofiarami przestępstw i same popełniają czyny niezgodne z prawem. Według danych Komendy Głównej Policji wzrasta odsetek osób nieletnich będących pod wpływem działania alkoholu, które brały udział w następujących czynach przestępczych: zabójstwach, uszkodzeniach ciała, bójkach, pobiciach, gwałtach, rabunkach, czynnej napaści na funkcjonariusza policji (7,8).

W świetle powyższych danych wydaje się słuszne, aby działania profilaktyczne skierowane do uczniów szkół ponadpodstawowych miały charakter interwencji. Jej celem powinno być ograniczanie niekorzystnego wpływu czynników zwiększających ryzyko nadmiernego picia. Istotną rolę mogą spełniać różne formy socjoterapii i propozycje zajęć alternatywnych, czyli takich, które pozwolą młodzieży wypełnić czas wolny w atrakcyjny sposób. Wobec osób często i dużo pijących pożądane byłoby podjęcie tematów z zakresu ograniczania szkód związanych z piciem alkoholu. Ważne byłoby też wzmacnianie postaw abstynenckich wśród tych, którzy jeszcze nie pili alkoholu lub piją sporadycznie.

W związku ze stale narastającym problemem picia alkoholu przez młodzież warto zwrócić uwagę na nieskuteczność przepisów ograniczających osobom niepełnoletnim dostęp do napojów alkoholowych (13). Kolejny problem dotyczy konieczności podejmowania działań promujących zdrowy styl życia, bez sięgania po alkohol i inne środki uzależniające w młodszych klasach szkoły podstawowej – najlepiej zanim młodzież zacznie eksperymentować z piciem alkoholu, czyli około 11 roku życia (15).

W badaniach z 1996 roku potwierdziła się, wcześniej już obserwowana, tendencja szybszego wzrostu poziomu picia alkoholu wśród dziewcząt, niż wśród chłopców (22). Dziewczęta nadal piją mniej, ale ich styl picia coraz wyraźniej upodabnia się do stylu picia alkoholu przez chłopców. Można to tłumaczyć zmieniającymi się standardami męskich i żeńskich ról społecznych. W przypadku dorosłych idea równouprawnienia płci przejawia się między innymi podejmowaniem przez kobiety prac tradycyjnie zarezerwowanych dla mężczyzn, a wśród nastolatek – na przykład bardziej „męskim” piciem.

Warto też zwrócić uwagę na nasilający się problem picia w średnich i zasadniczych szkołach zawodowych, szczególnie wśród chłopców. O zwiększonym ryzyku występowania problemów alkoholowych w tych szkołach pisała już kilka lat temu, Barbara Wolniewicz-Grzelak (21), podkreślając potrzebę podejmowania działań profilaktycznych uwzględniających specyfikę tej grupy. Problemy tradycyjnie występujące w tym środowisku mogą obecnie ulec zaostrzeniu w związku ze zmieniającą się w ostatnich latach strukturą szkolnictwa. Można przypuszczać, że wielu uczniów, którzy wcześniej wybieraliby zasadnicze szkoły zawodowe obecnie trafia do liceów. W szkołach zawodowych uczą się więc ci, którzy nie podolaliby nauce w innych typach szkół.

Grupę zwiększonego ryzyka stanowią też uczniowie opóźnieni w nauce. Jest to zgodne z główną tezą teorii zachowań problemowych Jessora, która mówi o tym, że zachowania problemowe współwystępują ze sobą. Do zachowań problemowych zalicza się między innymi: picie alkoholu, palenie papierosów, kontakty z narkotykami, niski poziom osiągnięć szkolnych, nieposłuszeństwo wobec rodziców i nauczy-

cieli, wczesne podejmowanie życia seksualnego (6). W związku z tym wobec młodzieży opóźnionej w nauce powinny być podejmowane działania wychowawcze, których celem byłoby dotarcie do przyczyn tego typu zachowań oraz udzielenie im wsparcia i pomocy.

To, że postawy i zachowania rodziców mają znaczący wpływ na kształtowanie się zachowań dzieci jest zgodne zarówno z potocznymi obserwacjami jak i wynikami badań (5, 14). W badaniach mokotowskich stwierdzono stałą na przestrzeni lat zależność między paleniem papierosów przez rodziców a poziomem picia alkoholu przez dzieci. Jest to wynik zgodny z wynikami badań prowadzonych w Polsce pod auspicjami Światowej Organizacji Zdrowia, w których stwierdzono, że „w grupie młodzieży pijącej alkohol znacznie większy jest odsetek tych, których rodzice palą codziennie, niż tych, których rodzice nigdy nie palili” (9). W naszych kolejnych badaniach potwierdza się też związek postrzeganej przez uczniów częstości picia alkoholu w domu z poziomem picia alkoholu przez nich samych. Im częściej w domu pije się alkohol, tym więcej i częściej piją dzieci. Wyniki te potwierdzają, że rodzice oddziałują na swoje dzieci w dużej mierze poprzez modelowanie zachowań. Dzieci w swoim postępowaniu są skłonne bardziej wzorować się na konkretnych zachowaniach rodziców niż na tym, co oni mówią. W związku z tym, niepokój budzi fakt, że coraz więcej dzieci obserwuje częste picie alkoholu w swoich domach. Może to prowadzić do przekonania o powszechności picia alkoholu i jego społecznej akceptacji. Natomiast zwiększa się odsetek dzieci, których rodzice nie palą papierosów. Niestety to pozytywne zjawisko nie znajduje odzwierciedlenia w wynikach dotyczących palenia papierosów przez dzieci (11).

Wynik mówiący o wyższym poziomie picia alkoholu przez uczniów szkół publicznych niż niepublicznych wymaga wyjaśnienia. Zdecydowaną największą liczebnie grupę uczniów szkół niepublicznych w badaniach mokotowskich stanowili uczniowie i uczennice dwóch dużych szkół katolickich. Głównie ich odpowiedzi zaważyły na wynikach mówiących o picciu alkoholu w szkołach prywatnych i społecznych. Grupa uczniów świeckich szkół niepublicznych jest zbyt mała, aby można ją było wyodrębnić w analizach statystycznych.

Katarzyna Okulicz-Kozaryn, Anna Borucka
**Changes in alcohol consumption among adolescents.
The Mokotów study: 1984 - 1988 - 1992 - 1996**

Summary

Since 1984 an anonymous survey has been repeated every four years in all post-primary schools of Mokotów, a district of Warsaw, using the same questionnaire: PIWO-WINO-WÓDKA (Beer-Wine-Vodka) developed by B. Wolniewicz-Grzelak. The aim of the study was to follow changes in alcohol drinking by adolescent school students. The mean age of respondents was 15,5 years. The size of the sample studied ranged from 2012 to 3918 respondents in various years.

A comparison of results obtained in the years 1984 - 1996 indicates, that among fifteen-year-olds alcohol drinking becomes more and more popular. This is evidenced both by a decreasing proportion of teetotalers, and by an increasing percentage of students often drinking large amounts of alcohol. The proportion of those who have never drunk alcohol in their lifetime has dropped from 22% in 1984 to 10% in 1996. Between the years 1988 and 1992 the proportion of students drinking often (within 30 days prior to responding to the questionnaire) has increased from 32,7% to 51,7%, while no changes in this respect have been noted over the last four years. In the years 1988 - 1996 the percentage of adolescents getting drunk (within 30 days preceding the survey) has grown from 10,3 to 18,7. A systematic increase has been noted in the percent of 15-year-old girls drinking alcohol often (within the last 30 days), from 27,9% in 1988 to 48,5% in 1996. The problem of alcohol abuse becomes clearly more marked among students of primary and secondary vocational schools. Adolescents most often drink alcohol in the company of their peers.

Alcohol consumption patterns have changes as well. In the 1990s adolescents more and more often drink beer and vodka, while wine becomes less and less popular.

In the period under study a stable relationship was found between the alcohol consumption level on the one hand, and frequency of parental alcohol drinking at home, and parental cigarette smoking, on the other hand.

Key words: adolescents / alcohol / prevalence

PIŚMIENNICTWO

1. Bardan I., Leowski I., (pod kier. A. Świącickiego) (1970): *Spożycie alkoholu, palenie papierosów oraz opieka nad młodzieżą szkolną*, SKP, Warszawa.
2. Centrum Badania Opinii Społecznej (1992). *Młodzież a używki. Komunikat z badań*. Warszawa, czerwiec. Niepublikowany maszynopis.
3. Centrum Badania Opinii Społecznej (1994). *Młodzież a używki. Komunikat z badań*. Warszawa, czerwiec. Niepublikowany maszynopis.
4. Centrum Badania Opinii Społecznej (1996). *Młodzież a używki. Komunikat z badań*. Warszawa, sierpień, Niepublikowany maszynopis.
5. Hawkins J.D.; Catalano R.F.; Miller J.Y. (1992): *Risk and protective factors for alcohol and other drug problems in adolescence and early adulthood: Implication for substance abuse prevention*. *Psychological Bulletin*, 112, (1), 64-105.
6. Jessor R. (1987): *Problem-Behavior Theory, Psychosocial Development, and Adolescent Problem Drinking*. *British Journal of Addiction*, 82, 331-342.
7. Komenda Główna Policji. Biuro Prewencji: *Analiza dotycząca demoralizacji i przestępczości nieletnich oraz zjawisk patologicznych wśród dzieci i młodzieży w 1995 roku*.
8. Komenda Główna Policji. Biuro Prewencji: *Analiza dotycząca demoralizacji i przestępczości nieletnich oraz zjawisk patologicznych wśród dzieci i młodzieży w 1996 roku*.

9. Kwiatkowska J., Woynarowska B., Oblacińska A., Burzyńska I. (1996): *Niektóre uwarunkowania spożywania alkoholu przez uczniów w wieku 11, 13 i 15 lat w Polsce*. Alkoholizm i Narkomania 4/25, 434-444.
10. *Narodowy Program profilaktyki i Rozwiązywania Problemów Alkoholowych – Program Działania Administracji Rządowej na lata 1997-1999*. (1996). Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych. Warszawa
11. Ostaszewski K., Okulicz-Kozaryn K. (1996): *Raport etapowy z realizacji tematu statutowego nr 61 w 1996 roku: Używanie przez młodzież różnych substancji uzależniających. Badania mokotowskie*. Niepublikowany maszynopis, IPiN.
12. Sierosławski J., Zieliński A. (1995): *Europejski Program Badań Ankiетowych w Szkołach. Na temat używania alkoholu i narkotyków*. Raport z badań ogólnopolskich. Maszynopis.
13. *Sprawozdanie z realizacji ustawy o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi w okresie od 1 stycznia 1994 do 31 grudnia 1995 roku*. (1996) Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych. Warszawa
14. Stępień E. (1996): *Ocena własnych relacji z rodziną a picie alkoholu przez dorastających*. Alkoholizm i Narkomania 1/22, 83-96.
15. Stępień E. (1996): *Alkohol a polska młodzież*. Raport 1995. Maszynopis IPiN.
16. Świątkiewicz G. (1997): *Kwestia piwa w okresie transformacji społeczno-ustrojowej w Polsce*. Alkoholizm i Narkomania 1/26, 11-20.
17. Święcicki A. (1963): *Struktura spożycia napojów alkoholowych w Polsce na podstawie badań ankietowych*. SKP, Warszawa
18. Wolniewicz-Grzelak B. (1985): *Badania ankietowe nad spożywaniem alkoholu przez uczniów szkół ponadpodstawowych Mokotowa w 1984 roku i niektóre problemy metodologiczne*. Biuletyn Instytutu Psychoneurologicznego 4 (60), 65-85.
19. Wolniewicz-Grzelak B., Ostaszewski K. (1987): *Rozpowszechnienie używania różnych substancji uzależniających przez uczniów szkół ponadpodstawowych warszawskiej dzielnicy Mokotów*. Zeszyty Problemowe Narkomanii. Zeszyt 2. Towarzystwo Zapobiegania Narkomanii, Warszawa, 83-87.
20. Wolniewicz-Grzelak B. (1990): *Zmiany w spożywaniu przez młodzież napojów alkoholowych*. Badania mokotowskie z 1984 i 1988 roku. Alkoholizm i Narkomania Zima 1990, Warszawa, 113-132.
21. Wolniewicz-Grzelak B. (1991): *O picciu alkoholu przez chłopców z zasadniczych szkół zawodowych, efektach akcji profilaktycznych i o harcerzach z lat 80-tych*. Alkoholizm i Narkomania, Wiosna, 159-168.
22. Wolniewicz-Grzelak B. (1995): *Badanie picia napojów alkoholowych przez młodzież arkuszem „Piwo-Wino-Wódka”*. Alkoholizm i Narkomania 2/19, Warszawa, 117-127.
23. Wolniewicz-Grzelak B., Ostaszewski K. (1983): *Badanie środowisk szkolnych w zakresie zagrożenia uzależnieniem od środków odurzających*. Biuletyn Instytutu Psychoneurologicznego 4, 68-82.